

Mäletamine on teejuht

Imbi Paju kõne Heli ja Arnold Susi nimelise sõnajulguse missiooniahinna aktusel 4. jaanuaril 2019

Lugupeetud justiitsminister Urmas Reinsalu, austatud Heli Susi, hea Heiki Magnus Eesti Vabadusvõitluse ja Vastupanuliikumise Mälestusliidust ning Eesti Memento Liidu esindaja, ürituse korraldajad, head külalised.

Kõigepealt tahan tänada erakordse au eest olla esimene Heli ja Arnold Susi nimelise sõnajulguse missioonipreemia saaja. Iga inimese teo taga on lugu, mis lähemal vaatlusel on seotud meie kollektiivse alateadvusega, eluga, elulugudega, saavutustega ja ühiskonna vastuoludega. Selleks et seda kõike selgemalt näha, tajuda teatud inimeste mõju meis ja meie tegudes, peab hoidma neid lugusid pidevalt silme ees, eriti nüüd, kui maailm jälle kõigub.

Nende inimeste eeskuju, nende lugude kaudu sünnib ja tugevneb identiteet ja arusaam iseendast – ka riigi tasandil –, mis hoiab meil pea selge ja aitab püsida demokraatlikul teerajal – nüüd kui populism, ideoloogilised stigmad, valeuudised ja muu müra põhjustavad rahutust ja kuni selleni, et hakatakse rääkima tõejärgsest ajast. Just nüüd vajame kompassi.

Seda sõnavõttu ette valmistades rääkisin paljude inimestega, keda vandeadvokaadi, Otto Tiefi valitsuse haridusministri Arnold Susi ja tema tütre Heli tegevus ja lugu on sügavamalt huvitanud.

Alustan näidetega naabrite juurest. Soome aimekirjaniku ja ajaloolase Erkki Vettenniemi sulest on ilmunud äsja ka eesti keelde tõlgitud teos „Solženitsõn. Elu ja eetos“, mis avab lugejale Arnold Susi ja Heli Susi ja teiste eestlaste osa Solženitsõni teose „Gulagi arhipelaag“ sünni juures. See teos paljastas sovetisüsteemi inimsusevastased kuriteod ning andis inimlikule kannatusele näo ja hääle.

Heli Susi on asjaosalisena arvanud, et see raamat jääb veidi pinnapealseks. Kirjanik möönab seda, aga ta ka selgitab, et eestlased ise ei ole seda lugu maailmas suureks rääkinud. Võis vaid loota, et vähemalt Solženitsõni 100. sünniaastapäeval teeb selle loo püsivalt nähtavaks mõni Eestis okupatsiooniga tegelev muuseum; et see oleks nähtav Eesti juubeliaasta välismaale keskendatud kultuuriprojektis; et just nüüd Eesti riik reageerib ja vormib sellest suure narratiivi.

Märgin selle fakti siin ära, sest Arnold Susi nimi Solženitsõni „Gulagi arhipelaagi“ võtmefiguurina, tänu kellele see suurteos üldse sündis, käib läbi suurte rahvusvaheliste ajakirjade ja ajalehtede nagu Economist, Guardian, Independent ja teised.

Arnold Susi nimi oli rahvusvaheliselt esil ka aastal 2007 kirjanik Jaan Krossile kirjutatud järelhüüetes, sest rahvuskirjanik kuulus noore juristi ja Eesti vabaduse eest seisjana Eesti Vabariigi Rahvuskomiteesse, mille üks võtmefiguure oli Arnold Susi. Aga ikkagi tuntakse Arnold Susi rahvusvaheliselt liiga vähe. Ta kirjutas tuhat lehekülge mälestusi, ilma et oleks kuigivõrd uskunud nende avaldamisse, kuid ometi need ilmusid ja kindlasti pakuks tema raamat „Võõrsil vastu tahtmist“ huvi ka väljaspool Eestit.

Läinud aastal, mis oli ühtlasi Eesti PEN-klubi 90. tegevusaasta, ilmus ühel päeval mu postkasti Eesti PEN-klubi presidendi ja rahvusvahelise PEN-klubi välissekretäri, kirjaniku, luuletaja ja tõlkija Kätlin Kaldmaa kiri, kus ta pakkus välja, et me võiksime valida Heli Susi PEN-i auliikmeks – just seetõttu, et ta aitas oma vabadust ja elu kaalule pannes Solženitsõnit, kui too kirjutas „Gulagi arhipelaagi“.

Idee tundus suurepärase ja PEN-i otsusest innustatuna korraldasin läinud aasta augustis Võtikvere raamatuküla kirjandusfestivalil sel teemal väikese arutelu. Kahjuks ei saanud Heli Susi ise sellest väiksest foorumist osa võtta, aga teemat avas kultuuriloolane, vene kirjanduse tundja Ivar Tröner. Temaga koos esines Heli Susi hea tuttav, ajakirjanik ja mõtleja Jüri Estam.

Ivar Tröner tuletas meelde, et mitte ükski teine maailmakirjanik ega Nobeli preemia laureaat pole kirjutanud eestlastest nii lugupidavalt ja soojalt kui Aleksandr Solženitsõn. Jüri Estam meenutas, kuidas Lubjankal vangis istudes kohtus Arnold Susi toonase marksisti Aleksandr Solženitsõniga ja korraldas talle vangla ööülikooli, muutes põhjalikult tema arusaamu õigusriigist ja demokraatiast.

Aleksandr Solženitsõn kirjutab „Gulagi arhipelaagi“ I osas: „Sarvraamide tagant paistab sirge kulmujoon, nägu tundub kohe range ja pilk läbitungiv – sellisena me kujutlemegi meie sajandi haritud inimest. Juba enne revolutsiooni oli ta õppinud Petrogradis ajaloo-keeleteaduskonnas ning iseseisva Eesti kahekümne aasta jooksul säilitanud suurepärase hääldusega vene keele oskuse. Hiljem Tartus oli ta

saanud juriidilise hariduse. Peale emakeele valdas ta veel saksa ja inglise keelt ning oli kõik need aastad pidevalt jälginud Londoni Economisti ja Berichte, saksakeelseid teaduslikke ülevaateid, uurinud mitmete riikide konstitutsioone ja koodekseid – ja nüüd esindas ta meie kongis tagasihoidlikult ja väarikalt Euroopat.“

Kirjutasin sel teemal rahvusringhäälingu kultuuriportaali loo, kus mainisin muu hulgas, et ehk peaksime jäädvustama Heli ja Arnold Susi nime inimõiguste ja demokraatia päeva vormis.

Olgu vahemärkusena öeldud, et pean Eesti rahvusringhäälingu arhiivi ning meie ajakirjanduses ilmunud artikleid ja intervjuusid Heli Susiga mäletöö suursaavutuseks, seal on hulgaliselt kultuuriloolist materjali. Ajakirjanik Martin Viirand, kelle endagi isa osales Eesti Rahvuskomitee töös, võttis missiooniks jäädvustada Heli Susi abil Arnold Susi ja Rahvuskomitee tegevus Eesti vabaduse taastamisel 1944. aastal. Rahvuskomitee tegevus oli Eesti riigi järjepidevuse mõttes väga tähtis.

Samuti jäädvustas meie seast lahkunud Mati Talvik Arnold Susi ja Heli Susi ning teiste tegevuse Solženitsõni abistamisel „Gulagi arhipelaagi“ kirjutamisel saates „Ajavaod“ alapealkirjaga „Mees, kes usaldas eestlasi“.

Nõukogude kord töötas sihikindlalt selle nimel, et inimesed ei usaldaks üksteist. Asi sai alguse juba ühiskorteritest, mis soodustasid pealekaebamist. Inimestelt võeti ära privaatsus. Inimene pidi olema kollektiivi kontrollitud. Õppekavades ei tuntud individuaalpsühholoogiat. Sovetiajal tehti palju selleks, et poleks lähisuhteid. Solženitsõn tuli Eestisse ning leidis siit privaatsuse ja ligimesearmastuse. Sõbrad pidid teda lausa hoiatama, et ka Eestis tegutseb KGB.

Mul on hea meel, et justiitsminister Urmas Reinsalu otsustas Heli ja Arnold Susi nimelist auhinda asutades rõhutada just sõnajulgust ja missiooni. Nagu teada, on nüüdne minister töötanud president Lennart Meri nõuniku ja kantseleiülemana, kus ta sai kahtlemata parima võimaliku kooli mälu hoidmise teemal. Lennart Meri omakorda oli töötanud koos Enn Sarvega, 1944. aastal Eesti Rahvuskomitees tegutsenud õigusteadlasega, keda represseeris nii natsi- kui ka punavõim.

Enn Sarv oli üks minu filmi „Tõrjutud mälestused“ nõunikke. Püüdsin selles filmis leida vastust, milline oli see režiim kurjus ja salakavalus, mis viis mu

alaealise ema 1948. aastal Gulagi. Enn Sarvest sai minu hea sõber ning ajaloo ja ajastu mõtestaja.

Ma sain jagada temaga hoiakut, me peame määratlema kogu aeg seda, millest koosneb hea ja hoidev elu, mille poole me püüdleme. See uus hea võib olla see, et sa õpid uusi asju, õpid märkama elu ja andma tunnustust, andma armu ja andeks, et olla endast parem. Psühholoogiaklassiku Carl Gustav Jungi sõnul esindab iga inimene põhimõtteliselt kogu inimkonda ja selle ajalugu. Mis on võimalik inimkonna ajaloos laiemalt, on võimalik iga inimese väikesel skaalal.

Arnold Susi mälestusi lugedes pöördusin selle tarkuse juurde tagasi. Möödunud aastal kohtusin Skype'i teel Seattle'i ülikooli üliõpilastega, kes olid vaadanud mu filmi „Tõrjutud mälestused“ ja lugenud arvamusartiklit, kus ma esitasin küsimuse, kas kultuur võib päästa maailma. Nii nad siis küsisidki minult, kas võib. Ma ei osanud vastata, sest otsin sellel ise iga päev vastust. Ma tean, et mu ema jäi Gulagis ellu, sest talle meenus mõni Marie Underi luuletus, või näiteks unustas ta kord end laulma üht Schuberti serenaadi ja kujutas ennast teise aega, sinna, kus oli vabadus, ning kui ta lõpetas, siis inimesed tema ümber nutsid. Ka Arnold Susi kirjeldab oma mälestustes, kuidas teda kosutas muusika, millega tal õnnestus aeg-ajalt ka vangistuses tegeleda.

Arnold Susi räägib, kuidas eesti vangid õppisid laagris keeli, kuigi ellujäämislootust oli vähe, ja kuidas nägi ta kord kaasvange tähelepanelikult üht meest kuulamas. See mees oli usuteadlane Elmar Salumaa, kes pakkus teistele hingeabi. Temast kujunes vaimne juht, kes vaimse, aga samal ajal hoogsa ja vaimuka kõnemeheana püüdis ülendada ja innustada pessimismi vajunud kaasvange.

Luuletaja Artur Alliksaar palus vangistuses ja näljas olles, et talle saadetaks kodunt filosoofilisi teoseid. Tollal ei pidanud paika tänapäeval levinud arvamus, et vaimsete asjadega tegelemiseks peab olema rikas.

Kui ma seda kõnet kirja panin, olid mu laual Lennart Meri kõnede kogumikud. Ta oli ajaloolasena, kirjanikuna, filmitegijana suur meister rääkima seda tüüpi lugusid, mis muudavad ajaloo suunda. Muu hulgas avaldas mulle suurt mõju Lennart Meri 1993. aastal ÜRO 48. peassamblee istungjärgul peetud kõne, kus ta peatus Vene

vägede Eestist väljaviimisel ning lõpuks rääkis ÜRO reformimisest - et väikeriikidel kui maailma riikide enamikul lasub kohustus maailmakord uuesti defineerida. Ta saavutas oma kõnega selle, et järgmisel aastal viidi Punaarmee Eestist välja. Kui seda poleks sündinud, poleks me praegu ka NATO ja Euroopa Liidu liikmed.

Tahan sellega öelda, et lugudel ja kõnedel, mida me teistega jagame, on sügav ja tähelepanuväärne ülesanne. Peale selle et me jagame infot, asetab see, mida me jagame, meid oma aega ja kohta, jutustades, kes me oleme ja kust me tuleme. Need lood jutustavad meile, millisena me näeme elu mõtet. Juba Platon rääkis, milline mõju on lugudel riigi loomisel, milliseid väärtusi ja ideaale nad jagavad. Lugu Arnold Susist ja tema julgetest saatusekaaslastest sisaldab kõike seda, mis tundub tähelepanuväärne, on seotud meie riigi ja mentaliteediga ja on edasirääkimist väärt. Lugusid kasutatakse tänapäeval ka info- ja psühholoogilise sõja relvana, et inimesi tülli ajada, tekitada viha, põhjustada häbi.

Aleksander Solženitsõni essee „Eestlased“ annab nii eesti rahvale kui Eestile nii palju tunnustust ja armastust, et see mõjub lausa teraapiliselt tänases päevas, kus me kordame KGB ja Gustav Naani loodud stalinistlikku mantrat, mille kohaselt on eestlase parim toit teine eestlane. Enne sõda ja okupatsiooni elanud inimesed, keda ma olen intervjuerinud, ei tunne sellist lauset, see on täiesti võõras ka pagulaseestlastele. Solženitsõn kirjutab eestlaste kokkuhoidmisest Gulagis, teda liigutab romaanis „Üks päev Ivan Denisovitši elust“ stseen kahest eesti vangist, kes teevad kõike koos, lähevad tööle koos, söövad koos, ajavad juttu ja hoiavad üksteist.

Ta kirjeldab essees „Eestlased“ taaskohtumist Arnold Susiga 1963 aastal, kui just oli ilmunud raamat „Üks päev Ivan Denisovitši elust“. Muide selle olid tõlkinud Lennart Meri ja Enn Sarv, keda abistas ka endine Gulagi vang, poliitiline põlualune Artur Alliksaar.

„Selle väikese rahva sekka, sellele väikesele maale heideti otsekui säde „Denisovitši“ tõlge - esimene Nõukogude Liidus, pealegi odavas massiväljaandes, ma mäletan arupidamist: üks raamat nelja-viie perekonna kohta, võrratult rohkem kui vene keeles. Eestis olid peaaegu kõik selle raamatu läbi lugenud - ja mind ümbritses siin nüüd kodune õhkkond, üldine sõbralikkus, missugust ma nõukogulikus maailmas veel kunagi kohanud polnud - ja just nõukoguliku vaimu

nõtrusega oligi Eesti mulle tollal kõige armsam . Nii ma tundsingi tollal, et hõlpsasti ja alatiseks ma siit lahkuda ei suuda.“

Sellepärast on mul väga hea meel, et Arnold Susi 123. sünniaastapäeval toimub sedavõrd tähtis Heli ja Arnold Susi tegevusele pühendatud sündmus. Ma tunnen auhinda vastu võttes ja seda kõnet pidades suurt vastutust, ikka tundub, et midagi olulist jääb ütlemata, kellegi nimi jääb välja, kuid minu missioon on innustada inimesi ja uurima, millise pärandi jätsid meile Arnold Susi ja tema tütar Heli ning kõik nende aatekaaslased.

Soome PEN-klubi endine president Jukka Mallinen, kes on ka täna meiega, jagas minuga oma kümne aasta tagust mälestust Tallinnas Euroopa majas, kus esines üks tuntumaid vene inimõiguslasi Valeria Novodvorskaja. Novodvorskaja tõdes, et Arnold Susil oli tohutu roll Solženitsõni loomingus ja „Gulagi arhipelaagi“ sünni juures. Mallinen kirjutas mulle: „Mul oli suur au tutvustada Novodvorskajale proua Heli Susi. Novodvorskaja oli nii legendaarse inimese tütreaga kohtumisest liigutatud, ta sai otsese kontakti sovetiaegse dissidentlusega.“

Arnold Susi võitles ja tegutses totalitarismi vastu olenemata sellest, kas see oli punast või pruuni värvi. Ta ei kahelnud hetkegi, kui küsimuse all oli Eesti riigi saatus. Ta oli vana kooli inimene, ta polnud mitte ainult haritlane, vaid haritud inimene kõige laiemas mõttes, mille juurde kuulub ka lugupidav suhtumine kaasinimesse. Mälu-uuri ja kirjandusteadlane Rutt Hinrikus on kirjutanud, et 19. sajandi lõpus sündinud põlvkonnale, Arnold Susi generatsioonile mõeldes tuleb iseenesest meelde sõna *aumees*.

Üks meie suurimaid mõtlejaid Fanny de Sievers on öelnud, et inimesel võib olla haridus, aga kui tal puudub see miski, mis lähtub lugupidamisest kaasinimese vastu, ja ligimesearmastus, muutub haridus väävelhappeks, mis hakkab hävitama.

On räägitud, justkui oleks Rahvuskomitee tegevus olnud seotud natsidega. Tänapäeval tekitab sõna *rahvuslus* vastakaid emotsioone, aga tollal tähendas see hoiakut „oleme eestlased ja eurooplased“.

Vana kooli õigusteadlased Arnold Susi, Otto Tief ning noored õigusteadlased Enn Sarv ja Jaan Kross olid rahvuslased selles mõttes, et nad tegutsesid Eesti

vabaduse ja demokraatia nimel. Kultuuriuuriija Ivar Tröner tuletas mulle meelde, et sovetiajal sirgunud Linnart Mäll jätkas seda tööd, teadlikult või alateadlikult, millega alustas Eesti rahvuskomitee ja Arnold Susi, pannes kirja väikeriikide iseseisvusdeklaratsiooni ja saades tuge omakorda vene teadlastelt Moskvast, kui KGB ta elu Eestis raskeks tegi.

Juba mitu korda nimetatud õigusteadlane, literaat ja represseeritud inimeste õiguste taastaja Enn Sarv on jätnud meile päranduseks lause „Väga oluline on minevikku ikka ja jälle meenutada, võidelda tahtliku ja tahtmatu unustamisega, sest lühike mälu annab asjaosalistele teenimatult puhta südametunnistuse. Mäletamine on ainus usaldatav teejuht tulevikku. Mäletamine on seetõttu kohustus.“

Olen viimastel aastatel kuulnud meie kultuuri ja poliitikaga tegelevate inimeste arvamust, et Eesti ei peaks tegelema oma minevikuga, vaid peaksime vaatama tulevikku, et me ei tohi maailmas esineda ohvrina, sest see tegevat meile häbi, see olevat nii kohatult traagiline.

Räägin ühest oma kogemusest. Läinud aastal enne Euroopa päeva 8. mail võttis minuga ühendust Saksamaa Regensburgi ülikool. Üliõpilased, kes korraldasid Euroopa päeva, olid lugenud „Tõrjutud mälestusi“ ja kutsusid mind päeva aukülaliseks, et arutada Eesti ajaloo ja inimkonna pimedate poole üle. Arutasime Eesti kogemuse najal küsimust, mis tähendab üldse olla inimene okupatsiooni all.

Sarnane küsimus tõusis esile läinud aasta septembris Bukarestis, kuhu oli kutsutud Balti ja Kesk-Euroopa riikide kultuuriinimesi. Küsimus, mis tähendab olla inimene, on väga oluline tänases päevas, aga sellele vastuse leidmiseks on vaja tunda ka oma ajalugu. Vahel öeldakse, et ajalugu on tõlgendamise küsimus, aga kindlasti pole koonduslaagrid, poliitiline tagakiusamine, massimõrvad, repressioonid mitte tõlgendamise küsimus, vaid inimsuse pime pool. Freudi parafraaseerides on see haigus, meie mõtete ja maailmapildi hägustumine.

Samasugusest kogemusest rääkis mulle režissöör Moonika Siimets, kelle film „Seltsimees laps“ on võitnud järjest rahvusvahelisi auhindu. Inimkond on kogunud sõdu ja sõjad jätavad mitmele põlvkonnale päranduseks märkamatud traumad. Režissöör rääkis kogemusest Koreas, kuidas vaatajad samastusid filmi looga, sest

neil on valulik minevikusuhe jaapanlastega, kuid lugude jagamine aitab taagast vabaneda, aitab ohvristaatusest vabaks, loob empaatiat. Sama on lugu kirjanik Ilmar Taska romaaniga „Pobeda 1946“, mis avab nii suurepäraselt kõik arhetüübid, mida mistahes totalitarsim sünnitab. Raamat puudutab lugejaid, sest need lood on meie kõikide lood ja me peame olema tähelepanelikud, et inimkonna pime pool ei saaks meist võitu. Minevik pole minevik, vaid see oleme meie praegu, ainult mineviku mõistmine vabastab meid kuritegudest ja loob empaatilisemat tänast.

Me oleme kõik oma eluga, elulugudega, ajalooga, saavutustega ning ühiskonna vastuoludega vastastikusel sümbioosis. Meie missioon on endast aru saada ja järgida elu kuldreeglit: ära tunnista oma ligimese vastu! Sellest lähtus ka Arnold Susi ning tema lähedased, tema tütar ja need inimesed, nagu Lembitu Aasalo, Georg Tenno ja paljud teised, tänu kelle tegevusele oleme täna vabad.